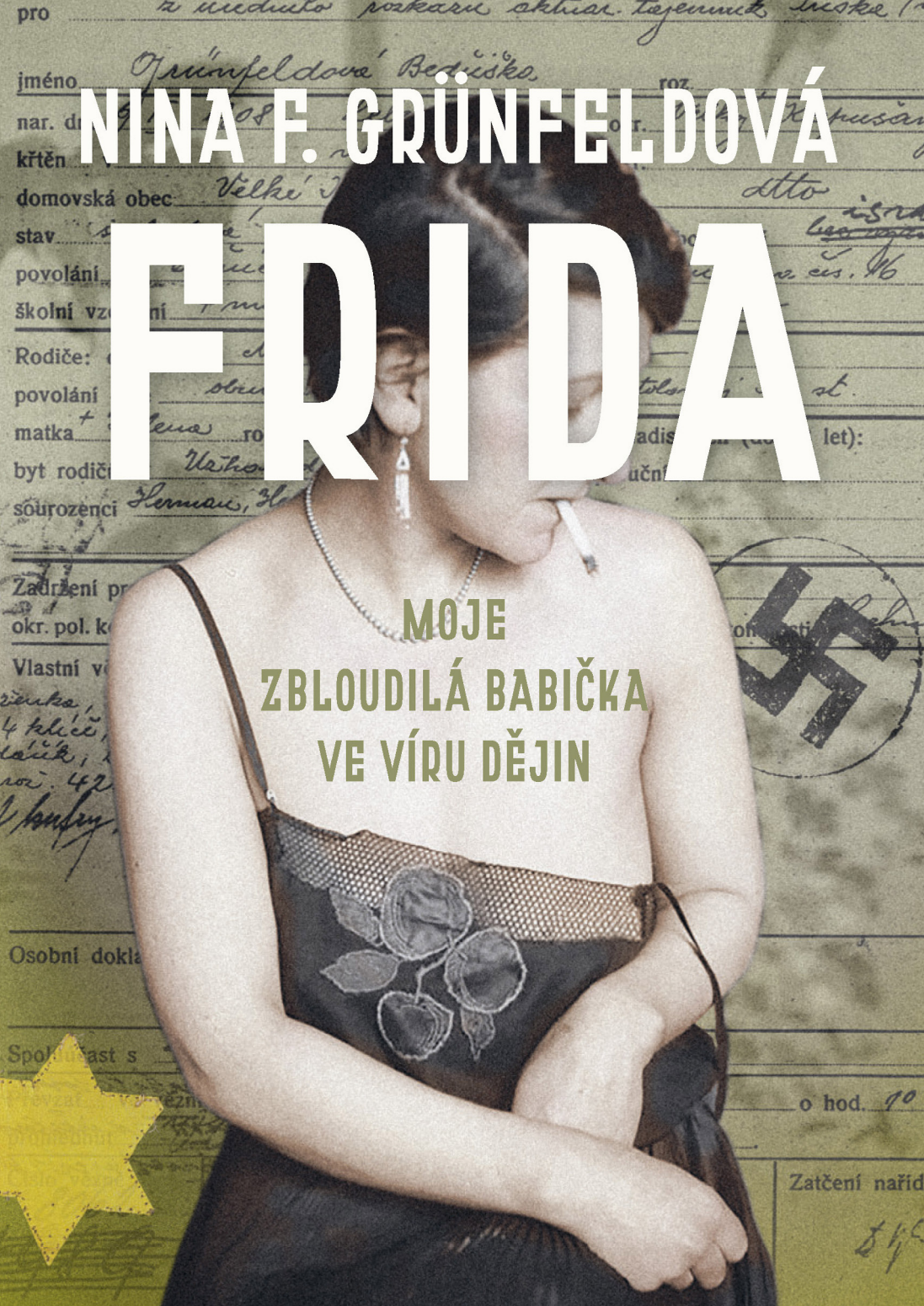

pro
jméno
nar. d
křtěn

domovská obec
stav
povolání
školní vz

Rodiče:
povolání
matka
byť rodič

sourozenci
Zadržení pr
okr. pol. k

Vlastní v
věku
4 let
dítě
ro. 42
Kau

Osobní dokl

Spol. ast s

roz.
K. pus

ditto
isra
cis. 16

st.
let):
učn

NINA F. GRÜNFELDOVÁ

FRIDA

MOJE
ZBLLOUDILÁ BABIČKA
VE VÍRU DĚJIN

o hod. 90

Zatčení naříd

5/4

NINA F. GRÜNFELDOVÁ

FRIDA

MOJE ZBLOUDILÁ BABIČKA
VE VÍRU DĚJIN

pro

jméno

nar. d

křtěn

domovská obec

stav

povolání

školní vz

Rodiče:

povolání

matka

byt rodič

sourozenci

Zadržení pr

okr. pol. k

Vlastní v

Osobní dokl

Spolužák s

Prevzat

prohlašuji

číslo veš

5/1

NINA F. GRÜNFELDOVÁ

FRIDA

MOJE
ZBLLOUDILÁ BABIČKA
VE VÍRU DĚJIN

Tento překlad vychází s laskavou finanční podporou norské nadace NORLA.
This translation has been published with the financial support of NORLA,
Norwegian Literature Abroad.

FRIDA
Min ukjente farmors krig

© 2020 H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard), Oslo

© 2020 Nina F. Grünfeld

Translation © Kateřina Křišťůvková, 2022

Cover © Johanne Hjorthol, 2020

© Grada Publishing, a. s., 2022

ISBN 978-80-271-4867-7 (ePub)

ISBN 978-80-271-4394-8 (pdf)

ISBN 978-80-271-3059-7 (print)

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude trestně stíháno.

MÁMĚ A NAŠIM MATKÁM

Obsah

Úvodní poznámka překladatelky	13
Předmluva	15
Frida přichází na svět	19
Vesnice Leles	29
Nová demokracie	35
Špionážní aféra	43
Těhotenství	51
Porod	56
Z místa na místo	75
Černé pásky	94
Kapitulace Československa	98
Vyhoštění	113
Návrat do Bratislavy	124
V mikve	133
Otoman	139
Na Nový rok	149
Náměstí Hlinkovy gardy	155

Soudní řízení	160
Užhorod	175
Trondheim	188
Kapitulace Maďarska	196
Osvětim	211
Otrokyně	225
Poslední zima druhé světové války	246
Mittwerda	260
Mír	265
Svatební cesta	267
Seznamy	275
Doslov	278
Stopy a odbočky	285
Pokračování příběhu	291
Poděkování	293
Obrazový materiál	296
Prameny	299
Archivy	317
Literatura	319

ÚVODNÍ POZNÁMKA PŘEKLADATELKY

Při psaní této knihy vycházela její autorka Nina F. Grünfeldová z materiálů, které se jí podařilo nalézt v českých, slovenských, ukrajinských a dalších evropských i mimoevropských archivech. Pro vlastní potřeby si je nechala přeložit do norštiny a s norským překladem pak také dále pracovala. Při překladu do češtiny však nebylo možné norské překlady využít. Autorka mi proto ochotně veškeré materiály zapůjčila, abych mohla v případě českých a slovenských archiválií citovat originální znění, v případě jiných jazyků z originálu překládat.

Citace jsou vždy uvedené kurzívou a převzaté včetně všech překlepů a gramatických i stylistických chyb. V archivních dokumentech se objevuje též řada chyb věcných (například v datech narození) a jména mnohých osob jsou zapsána různými způsoby. Důvodem je především jazyková situace panující v tehdejší době v Československu (řada jmen se uvádí v různých jazykových variantách), je však také možné, že jednotlivé osoby nesdělily všechny údaje správně nebo je příslušný úředník chybně zaznamenal a další zapisovatelé pak chyby přebírali, případně k nim přidávali další. Abych čtenářům usnadnila orientaci, taková mís-

ta v citovaných písemnostech jsem vždy opatřila vysvětlující poznámkou pod čarou.

S překladem listin psaných v maďarštině mi laskavě pomohl Mgr. Endre Szabó, za což mu tímto velmi děkuji. Velké poděkování patří PhDr. Dagmar Hájkové, Ph.D., z Masarykova ústavu a Archivu AV ČR za její cenné připomínky k historickým pasážím. Rovněž děkuji Zuzaně Švedové, překladatelce knihy do slovenštiny, která mi pomohla rozklíčovat některé špatně čitelné slovenské dokumenty, a autorce, jež byla ochotná se mnou probrat veškeré nejasnosti.

Kateřina Křišťůfková

PŘEDMLUVA

Poprvé se moje babička Frida objevila v policejních záznamech na jaře roku 1931. Došlo k tomu ve chvíli, kdy košická odbočka zpravodajské ústředny (*Spravodajská ústredna pri Policajnom riaditeľstve v Prahe, odbočka Košice*), patřící pod tamní policejní ředitelství, sepsala hlášení o špionážních aktivitách v dané oblasti a označila je jako *prísne dôverné*, přísně tajné. Hlášení bylo podepsáno, orazítkováno a v kopiích odesláno na policejní ředitelství ve všech významných československých městech: do Prahy, Bratislavy, Brna, Opavy a Užhorodu. Navíc putovalo též na Ministerstvo národní obrany v Praze a na Zemské vojenské velitelství a Zemské četnické velitelství v Bratislavě. Jinak řečeno, zpravodajci zřejmě případ považovali za závažný.

Později se ukázalo, že hlášení z Košic bylo pouze jedním z mnoha dokumentů, v nichž se jméno Frida Grünfeldová vyskytovalo. Poté, co jsem začala babiččiny životní osudy mapovat, nacházela jsem stopy a střípky jejího příběhu v archivech po celém tehdejší Československu. V té době byl můj otec Berthold, Fridin syn, už deset let po smrti. Většinu toho, co je mi nyní o Fridě známo, se nikdy nedozvěděl; například tedy netušil, že se roku 1931 v podstatě zúčastnil policejního výslechu. Ležel coby embryo ve Fridině děloze,

pod jejím tlukoucím srdcem. Frida také nevěděla, co se jí v těle odehrává ani jaké zkoušky ji čekají.

O tom, jaká byla, jsem dumala, co si jen pamatuju. Dětská zvědavost a otázky, jak moje babička vypadala, jestli jsem jí podobná, a také kdo jsme a kde jsme se tu vzali, se v rané dospělosti změnilo v přání zjistit o ní víc. Chtěla jsem útržky vzpomínek, které na ni choval můj otec, zasadit do srozumitelných souvislostí. To málo, co si otec pamatoval a oč byl ochotný se podělit, poznamenala mizérie a neštěstí. Otec věděl, v jaké zemi se narodil, věděl, že Frida mu dala jméno Berthold a že se ho pak vzdala. Věděl také, že je Žid. To bylo vše.

Postupně moje osobní motivace nabyla konkrétního uměleckého výrazu. Otcův příběh jsem zpracovala ve třech filmech a v jedné knize, Fridě jsem se přesto nijak nepřiblížila.

Po pádu železné opony jsem si uvědomila, že jsem do archivů nepronikla dostatečně. S postupujícími roky bylo čím dál jednodušší navštěvovat archivy v zemích bývalého východního bloku a tamní pracovníci také mohli návštěvníkům zpřístupňovat víc materiálů. Pozvolná digitalizace dokumentů, které začaly být dostupné i na internetu, mi hledání též usnadnila.

Pátrání po Fridiných osudech mělo vlastní chronologii. K jednotlivým nálezům jsem nedospěla v pořadí, v němž se dané události odehrály v jejím životě, což mě občas mátlo. Jindy mě tato zjištění dokonce zavedla na scestí, avšak čím víc materiálů jsem nacházela, tím jasněji mi babička vyvstávala před očima. Pátrání totiž přinášelo výsledky. Objevovaly se další a další dílky skládačky, a jakmile zapadly na místo, moje touha složit celý obrázek vzrostla ještě víc. Pátrání se mi stalo posedlostí. Hádanku jménem život mé babičky Fridy bylo nutné rozluštit. Pochopila jsem, že když babičce porozumím, porozu-

mím i sama sobě; že porozumím tomu, z jakých privilegií se dnes těším a jak málo stačí, aby se všechno změnilo.

Proč však měla zpravodajská služba o moji babičku takový zájem? Co babička provedla a co se s ní stalo po výsledku v Košicích? Nakolik formují lidský život vnější okolnosti a proč se babička vzdala svého dítěte?

Nejednou mě napadlo, že Fridin příběh by možná bylo lepší nevyprávět. Že otec měl pravdu, když před nikým neodkrýval karty a nikomu nevykládal to málo, co si z dětství stráveného v Bratislavě pamatoval. Říkala jsem si, že babička by zkrátka a dobře měla mít právo odpočívat v pokoji. Uvažovala jsem ale také o tom, že dramatické dějiny střední Evropy, jejichž součástí Frida a Berthold byli, snad také vykazovaly nějaké světlé body. Mezi všemi protivenstvími přece musela existovat naděje a občas i veselí a radost. Hledala jsem něco, cokoli, známky života či dokumentaci, asi by mi stačila i fotografie, jež by mi ukázala, že dějiny bývají také pozitivní. Ke konci pátrání jsem učinila podivuhodný nález a právě ten mě přesvědčil, že mám Fridino požehnaní a že to, co je mi nyní známo, vyprávět smím.

FRIDA PŘICHÁZÍ NA SVĚT

Slovenská vesnice Leles, maďarsky Lelesz, byla tak malá, že čápi stojící v hnízdě na věži zdejšího klášterního kostela ji snadno přehlédli z jednoho konce na druhý. Pod návrším s klášteřem se v řadě táhly zděné domky. Každý měl zahradu, kde se pěstovalo ovoce a zelenina, studnu a plaňkový plot. Mezi domy probíhaly úzké štěrkové cesty a středem obce, v níž stál kostel i synagoga, vedla akátová alej. Při pohledu shora nebylo možné rozlišit, ve kterém domě bydlí křesťané a ve kterém Židé. Zato cikánské příbytky se daly rozpoznat snadno. Cikáni žili na okraji vsi, kde začínala rozsáhlá pole, jež se každé léto měnila v zářivé moře žlutých slunečnic.

Obyvatelstvo Lelese bylo na své čápy hrdé. Ne každé vsi v okolí se dostalo té cti, že směla hostit tyto velké ptáky po jejich každoročním návratu z afrických zimovišť. Vesnice bez čapího hnízda se téměř nepovažovala za pořádnou ves. Jako by přítomnost čápů znamenala určité požehnání. Jako by s čápy přilétal příslib prosperity a pokojného soužití, protože čápi s sebou přinášeli jaro a léto. Díky nim přistávali novorozenci měkce komínem, tak jako Frida, kterou čáp přinesl 3. září 1908.

Leles, 1917.

Frida se narodila do praktikující židovské rodiny Grünfeldových. Její matka Hani už na svět přivedla sedm dětí a věděla, co může očekávat, ale protože jí táhlo na čtyřicítku, měla tělo opotřebované. Delší dobu ji trápily neustále se vracející bolesti hlavy a kloubů. Naštěstí jí stejně jako při většině předchozích porodů pomáhala porodní bába Anna Reskó. Ta pocházela z místní křesťanské rodiny, v níž se povolání porodní báby dělilo z generace na generaci. Děti tehdy v otcových či matčiných šlěpějích kráčely běžně. Fridin otec Moric se tak stejně jako jeho otec stal ševcem.

Moric patrně u Fridina příchodu na svět nebyl. Muži u porodů obvykle neasistovali. Možná zabíjel čas v ševcovské dílně nebo si šel do synagogy odbýt jednu ze tří každodenních modliteb. V takovém případě jistě prosil Boha, aby se dítě narodilo zdravé a aby to byl chlapec. V kultuře, v níž muž každé ráno zahajoval den po-

děkováním Pánu za to, že se nenarodil jako žena, nemohla dívka chlapce nikdy plně nahradit. V osudovém roce 1900 navíc Hani a Moric přišli o dva synky: Henricha a Davida Móra; prvním byly tři roky, druhému pouhých sedmnáct měsíců. Malé děti se stávaly snadnou obětí epidemií, které tehdy čas od času řádily.

Pokud by se narodil chlapec, setkal by se osmého dne svého života s Leopoldem Weiszem. Leopold Weisz nejenže vedl dvě místní hospody, byl také *mohel*, tedy obřezávač, a *brit mila*, obřízku, provedl všem Haniným a Moricovým synům.

V rozhovorech, jež spolu v té době obyvatelé Lelese vedli, se neustále řešil probíhající jazykový spor mezi těmi, kteří měli jako mateřský jazyk maďarštinu, a těmi, kteří mluvili slovensky. Protože Leles byla po staletí součástí Rakousko-uherské monarchie, hovořilo se zde několika jazyky. Při sčítání lidu v roce 1910 uvedlo celých 99,7 procenta obyvatel, že jejich mateřštinou je maďarština, avšak na ulicích a v hospodách byla slyšet i slovenština, němčina, rusínština a jidiš. Jazykový spor zde probíhal po celé generace, ale předchozího roku se po nechvalně proslulé Černovské tragédii rozhořel ještě víc.

Masakr v Černové vyvolaly neshody kolem vysvěcení tamního nového kostela. Místní obyvatelstvo si přálo jazykovou, případně kulturní emancipaci a žádalo, aby kostel vysvětil mladý slovenský kněz Andrej Hlinka, rodák z Černové. Hlinka však upadl v nemilost u svého nadřízeného, spišského biskupa Alexandra Párvyho. Ten mu v květnu 1906 zakázal vykonávat funkci faráře a v červnu trest zpřísnil na úplný zákaz sloužit mše a přisluhovat svátostmi. Dne 23. června pak byl Hlinka obviněn z pobuřování lidu, protože ve volbách podporoval kandidaturu Vavra Šrobára, následně byl vzat do vazby a 6. prosince odsouzen ke dvěma letům vězení

a k vysoké pokutě. Protože místní obyvatelstvo požadovalo, aby se s vysvěcením kostela počkalo, než bude Hlinka propuštěn, biskup zasáhl a tímto úkonem pověřil maďarsky hovořícího kněze Martina Pazúrika – tato provokace vyústila v masakr, při němž bylo zastřeleno patnáct lidí a řada dalších utrpěla zranění.

Událost vzbudila značnou pozornost na národní i na mezinárodní úrovni. Mnozí aktéři, kteří si přáli samostatnost a bojovali za práva menšin, z masakru později ideologicky těžili. Také Hlinka si získal sympatie okolí.

Tak vypadala zdejší společnost v době, kdy se Frida narodila, na sklonku existence Rakousko-uherské monarchie. Proti mnohasetletému centrálnímu řízení z Vídně a Budapešti sílil místní odpor. Prozatím však Frida sladce spala v kolébce, kterou houpali matka, otec, tři starší sestry a dva starší bratři – nejstarší byl o téměř dvacet let starší než ona. Fridini rodiče by klidně mohli být jejími prarodiči a nejstarší bratr Salomon by mohl být jejím otcem. Tak to v chudých početných rodinách chodilo. Generace se posouvaly, a starší sourozenci se tudíž museli starat o mladší bratry či sestry, jako by byli jejich rodiči. Chudoba a nuzné bydlení neskýtaly příliš mnoho vyhlídek na lepší život a mnozí mladí raději volili emigraci.

V roce 1910, když byly Fridě dva roky, opustila rodinu její starší sestra Mari. Odcestovala do Ameriky společně se sousedovic dcerou Szeren Herschkovicsovou. Mari bylo sedmnáct, Szeren šestnáct. Z Lelese se dívky vydaly do Antverp, kde nastoupily na loď *MS Finland*. V pondělí 25. července dopluly na Ellis Island. Po zdárném příjezdu do Ameriky bydlely u Hanina staršího bratra, strýce Davida Zchwarze na adrese 575 Broadway, Brooklyn.

Čtyři roky nato, když bylo Fridě šest, odjel i její starší bratr Jozef, tehdy devatenáctiletý. Odplul z Brém na lodi *George Washington*. Vlast opustil právě včas, aby nemusel narukovat jako voják do první světové války.

Na rozdíl od doby, kdy z rodiny odešla Mari, byla Frida nyní už dost stará na to, aby si uvědomovala, co to znamená, když někdo odjede a víckrát se nevrátí. Možná naslouchala příběhům o tom, jak Jozef se stovkami dalších Evropanů, z nichž mnozí byli chudí Židé, nastoupil na loď, která je převezla přes Atlantik do Ameriky, kde je měla čekat nová a otevřená budoucnost. Stejný oceán si dva roky předtím, roku 1912, vyžádal téměř patnáct stovek lidských životů při nejznámější námořní katastrofě vůbec. *Titanic* byl tehdy nejdražším luxusním plavidlem. Měl být lodí, která nemůže ztroskotat, přesto hned při první plavbě narazil na ledovec a klesl jako kámen na dno temného oceánu. Událost se dočkala tučných titulků na prvních stranách novin po celém světě a zasáhla všechny, nejen ty, kteří snili o cestě do Ameriky. Fridina o šest let starší sestra Regina by se byla ráda vydala za starší sestrou Mari do New Yorku, ale po ztroskotání *Titanicu* se neodvážila.

Amerika zaujímala v historii rodiny Grünfeldových významné místo. Nejenže dvě nejstarší děti emigrovaly a ubytovaly se u strýce Davida v Brooklynu, rovněž Hani a Moric se před dvaceti lety usadili na Lower East Side – tehdy měli teprve jedno dítě, prvozeného Salomona. Po třech letech se ale z neznámých důvodů rozhodli k návratu do Evropy. Možná jim život v Novém světě připadal příliš těžký, snad se jim stýskalo po vlasti. Nebo je doma někdo potřeboval.

Hani a Moric nebyli jediní vystěhovalci, kteří se po několika letech strávených v USA vrátili. V té době se vracelo třicet procent

emigrantů. Americký sen se nesplnil všem. Mnozí zjistili, že nejsou stvořeni pro život řízený hodinami, šéfy a odborovými svazy. Zkrátka a dobře se nedokázali přizpůsobit modernímu světu. Plavba domů však stála hodně peněz. Většina těch, kteří si původně naspořili na cestu do Ameriky, si musela znovu našetřit na cestu do vlasti, a z tohoto důvodu už nic podobného nepodnikla. Ten, kdo se vydal domů, tam zůstal navždy.

Strýc David naopak v Americe zůstal. Už v roce 1884 se jako šestnáctiletý usadil na Lower East Side, kde bydlelo mnoho Židů. Záhy se oženil s Kate, která také emigrovala z uherské části monarchie. David provozoval obchod s doutníky, čímž sobě, manželce i oběma dětem, Louisovi a Annie, zajišťoval dobré živobytí.

K emigraci se svého času rozhodl patrně z několika důvodů. Jedním z nich mohla být chudoba a omezený přístup ke vzdělání. Dalším pak hrozba, že ho naverbují do císařské armády. A třeba jen nechtěl žít pod vlivem dominantního otce, v nepředvídatelnosti, nudě a malých poměrech v Lelesi.

V padesátých letech Berthold, tehdy dvacátník, také fantazíroval o tom, že odjede. V Americe se nacházely kvalitní univerzity a probíhaly tam veškeré významné inovace. Žili tam váleční hrdinové a za oceán se rovněž uchýlila řada Židů. Berthold se však za svůj život stěhoval už mockrát a nelíbila se mu představa, že by se opět musel sžívat s novým prostředím. Kdyby věděl, že má v USA příbuzné, jevila by se mu celá záležitost možná jinak, jenže o tom neměl tušení. O rodině Grünfeldových, o Fridě i o svém původu vůbec věděl pramálo.

Roku 1957, kdy mu bylo pětadvacet, proto kontaktoval matriční úřad v Bratislavě, která po stovky let podléhala centrálnímu řízení z Vídně a Budapešti; německy se nazývala Preßburg a maďarsky Pozsony. Chtěl získat doklady o identitě svých rodičů. Sám netušil, jak se jmenovali ani odkud pocházeli. Věděl jen tolik, že jeho rodina byla židovská – což si odvodil z toho, že v roce 1939, těsně po vypuknutí druhé světové války, ho jako dítě poslali do Norska a později umístili do židovského dětského domova v Oslu.

Berthold studoval medicínu a měl málo peněz. Jeho židovští přátelé mu dali tip, že by mohl požádat německý stát o odškodnění za ztrátu rodičů a dětství. V židovské obci v Oslu se pak seznámil s několika lidmi,

kteřé stihl stejný osud – jednalo se o uprchlíky z kontinentu ocitnuvší se mimo domov. Kde se člověk usadí poté, co přišel o všechno a o všechny? Někteří zůstali v Norsku, zatímco jiní se vydali dál, do USA, Izraele nebo Jižní Ameriky. Všichni ale potřebovali pomoc, stejně jako Berthold.

S podobnými případy měl zkušenost advokát Alex H. Koritz, sídlící v centru Osla v ulici Tollbodgaten 4. Ze všeho nejdřív bylo nutné nalézt odpověď na otázku, kdo Berthold vlastně je. Západoněmecké úřady se odmítaly zabývat jakoukoli jeho žádostí, dokud nebude zjištěna identita jeho rodičů a zmapován jejich osud. Fakt, že Berthold s rodiči vůbec nebyl ve styku, je nezajímal. Úřady tvrdily, že pokud Berthold ví, že se do Norska dostal z Bratislavy, má se obrátit na slovenskou matriku. Na sklonku roku dostal odpověď. V dopise obsahujícím dokument s názvem *Rodný list* stálo následující: *Matka: Friderika Grünfeldová*. To bylo vše. Kolonka *Otec* zela prázdnotou.

Tím začala rozsáhlá korespondence s německými úřady. Žádost o odškodnění byla několikrát zamítnuta z důvodu absence důkazů o osudech rodičů během války i po ní. Zamítnutí vyvolala v židovské komunitě v Oslu rozhořčení. Jak mají Židé doložit, že je Němci připravili o veškerý majetek a několik let života? Jak mají dokázat, že jejich milovaní zahynuli v plynových komorách a kdo z nich zemřel první? To byla informace ovlivňující posloupnost dědictví. Neměli by snad dokumenty o svých zločinech předkládat sami Němci? Důkazní řízení bylo postavené na hlavu. Oběti musely dokládat, oč přišly.

Advokát Koritz se nevzdával. Dvanáct let pomáhal Bertholdovi sepisovat odvolání proti rozhodnutím německých úřadů. Berthold neměl důkaz, že jeho rodiče jsou mrtví, dalo se však předpokládat, že zemřeli v rámci takzvaného konečného řešení židovské otázky, které si vyžádalo víc než šest milionů životů dětí, žen i mužů.

V červnu 1969 konečně Bertholdovi odškodnění přiznali. Mezitím stihl dostudovat, oženit se s Gunhild a zplodit tři děti. Náhradou za ztracené dětství i budoucnost obdržel ve svých sedmatřiceti letech 14.815,45 norských korun, což stačilo na pořízení zbrusu nového červeného Volkswagenu Type 1 neboli brouka. Jednalo se o vůz nejlepší značky, který ironií osudu vznikl v době rozmachu nacistického Německa.

Boj s německými úřady znamenal pro Bertholda veliký stres. Nejenže trval dlouho, nýbrž v něm také probudil dávno špatné vzpomínky z turbulentního a dramatického dětství. Berthold doufal, že získá nějaké odpovědi, například na otázku, kdo byli jeho rodiče a odkud pocházeli, zjistil ale pouze matčino křestní jméno. Nic víc se o svém dětství nedozvěděl, přesto měl aspoň nějaké informace. Když jsem se narodila, dal mi prostřední jméno Frederikke.

Thomas, Gunhild, na jejím klíně Leo, Nina a Berthold Grünfeldovi, 1969.

Po vyřízení žádosti o odškodnění a po výplatě finanční náhrady se Berthold rozhodl učinit za minulostí tlustou čáru. Udělal, co mohl. Už toho bylo opravdu dost. Navíc mu vágní vzpomínky z dětství z dob před odjezdem z Československa napovídaly, že bude lepší nechat minulost spát. S mladou manželkou po boku a se třemi malými dětmi na zadním sedadle se v brouku vydal na čerstvě vyasfaltované silnice šedesátých let. Válka skončila jednou provždy, přinejmenším pro něj.

Zájem o dějiny ho však neopustil. Když nestudoval odbornou lékařskou literaturu, kterou potřeboval k práci na Univerzitě v Oslu, nořil se do životopisů a historických děl o Evropě a obou světových válkách, o velmocích a jejich představitelích i o osudech Židů. V tomto světě ať už vědomě, či nevědomě pátral po vlastním příběhu.

VESNICE LELES

Rodina Grünfeldových byla v Lelesi jednou ze čtyřiceti židovských domácností. Celkem ve vsi žilo asi dvě stě Židů, tedy dost na to, aby ustavili náboženskou obec. Fridina rodina, podobně jako většina ostatních rodin, patřila k tradičním, ale nijak ortodoxním Židům. Doma dodržovali šábess, slavili židovské svátky a jedli *košer* stravu. Tvrdě pracovali a s nežidovskými sousedy vycházeli v míru a pokoji. Právě absence poklidného soužití vyhnala před několika staletími leleské Židy do ciziny – před pronásledováním a pogromy uprchli do někdejšího Velkopolska a carského Ruska.

Před první světovou válkou patřila Leles k uherské části monarchie a psala se maďarsky Lelesz. Židé tuto oblast nazývali Oberland, což je výraz z židovské němčiny prozrazující dvě skutečnosti: totiž že tuto část Slovenska považovali Židé za součást Horních Uher a že v běžném životě nemluvili ani maďarsky, ani slovensky. Venku na ulici při hrách s dětmi ze sousedství používala Frida maďarštinu, ale doma se hovořilo jidiš, tedy směsí němčiny a hebrejštiny. Matku Frida oslovovala *mamele*, otce *tate*. Jí samotné se nejspíš říkalo *Fridele* – Frídičko.

Ze dvou tisíc obyvatel Lelese bylo téměř osmdesát pět procent římskokatolického vyznání a deset procent vyznání židovského. Zbytek tvořili protestanti hlásící se buď k luteránství, nebo ke kalvinismu. Obyvatelstvo tedy bylo jinými slovy rozmanité a do značné míry rovnoprávné. Málokdo ve vsi měl hodně peněz, na druhou stranu tu však nežilo ani mnoho úplně chudých lidí. Prosperitu zajišťoval zdejší klášter. K nejchudším patřili Romové, kteří bydleli pohromadě se slepicemi a s vepři v prostých příbytcích s hliněnou podlahou. Ti však oficiálně součástí Lelese nebyli. Přestože jich zde žilo na tři stovky, při sčítáních lidu prováděných od začátku 20. století se ani nezohledňovali. Navzdory tomu široko daleko prosluli výrobou cihel a košů a také hudbou. Když se ve středověku zdejší mocný klášter rozšiřoval, Romové měli na starost výrobu všech cihel. Mezi lidmi se povídalo, že jen díky jejich odhodlání přežil klášter řádění Turků v 17. století a jenom jejich zásluhou se zde zachovaly cenné gotické fresky.

K přenášení cihel byly zapotřebí bytelné koše. Jejich výrobu zabezpečovaly romské ženy. Sedávaly na zemi u domovních zdí a koše splétaly z pevných kukuřičných listů sesbíraných na klášterních polích. Na ochranu před opotřebením je natíraly slunečnicovým olejem. Díky tomu koše zářily jako slunce zapadající nad obzorem a postupně se staly žádaným zbožím i mimo Leles. Romové ale nebyli zdatnými obchodníky, neuměli totiž číst a psát. Proto v obci vznikla třída obchodníků tvořená převážně Židy. Ti od Romů nakupovali cihly i koše a prodávali je dál. Za obdržené peníze si Romové mohli pořizovat jiné zboží.

Židé v Lelesi praktikovali víru tradičně, avšak nikterak ortodoxně, na rozdíl kupříkladu od chasidů, které mnozí považovali za extrém.

S chasidismem, jenž se od začátku 18. století šířil v Pobaltí, Polsku i v oblastech ležících dál na východ, leleští Židé příliš nesympatizovali. V podkarpatských městech Užhorod a Berehovo, vzdálených pouhých několik kilometrů, se židovští muži shromažďovali v početných *ješiva*, náboženských vzdělávacích institucích, kde se soustředili na studium talmudu. Tito muži na hlavách nosili *štrejml*, velkou širokou beranici inspirovanou módou polských kozáků z 18. století, na skráních měli nakroucené lokny zvané *pejzy* a oblékali si dlouhé *kaftany* přepásané opaskem, jenž odděloval čistou a nečistou část těla. Dennodenně se rytmicky kývali nad posvátnými spisy a vykládali je. Prostřednictvím diskusí, které mezi sebou vedli, se stávali sečtělými rabíny a vykladači zákonů a dokázali souvěrcům poskytovat dobré rady, nicméně zdatní řemeslníci s mozolnatými rukama a v otrhaném oděvu se z nich mohli stát asi těžko.

Leleští Židé měli pro chasidismus jen málo pochopení a odstup si udržovali také od neologie, moderního reformního směru judaismu, jenž vznikl v západní části Uherska a odtamtud se šířil dál. S průmyslovým a technologickým pokrokem, který v 19. století značně zrychlil, mnozí Židé naskočili na vlnu modernity. V naději, že dosáhnou lepších životních podmínek a rovnoprávnosti a najdou lepší příležitosti, se stěhovali do měst a jejich náboženské zvyky se měnily. Synagogy vznikající v té době bývaly často velké a stavěly se podle stejného vzoru jako křesťanské kostely: měly středovou uličku, lavice po obou stranách a otevřenou schránku *aron ha-kodeš*. Dřív bývaly synagogy povětšinou malé, často se skrývaly za jinou budovou nebo někde vzadu ve dvoře, aby nepoutaly pozornost a nevyvolávaly rozhořčení. Neologie však chtěla většinové společnosti dokázat, že městští Židé jsou schopní se přizpůsobit.

Habsburský císař František Josef I. po nástupu na trůn roku 1848 provedl řadu reforem, které v Rakousko-uherské monarchii posílily práva Židů. Nejenže Židé směli vstupovat do obchodnického stavu, získali také přístup na univerzity, kde mohli skládat magisterské zkoušky. V armádě dostali možnost postupovat na kariérním žebříčku. František Josef I. totiž údajně jako mladý regent absolvoval vojenskou přehlídku, při níž si všiml obyčejného vojína s hrudí plnou naleštěných medailí. Zeptal se: „Proč tento muž není důstojníkem?“ „Jmenuje se Abraham Schwarzer, je Žid,“ odpověděl mu prý velitel. „V rakouské armádě nemáme Židy, pouze vojáky. Ti, kteří si to zaslouží, mají být povýšeni. Dejte tomu muži důstojnický meč,“ rozkázal František Josef I. údajně.

V době, kdy František Josef I. coby osmnáctiletý nastoupil na trůn, žilo ve Vídni okolo dvou tisíc Židů. Během následujících čtyřiceti let si tam našlo cestu sto tisíc nových židovských obyvatel, kteří prchali před útlakem a chudobou z ukrajinských stepí a z podkarpatských vsí. V Lelesi však Židů neubývalo. Někteří se sice přestěhovali do měst, či dokonce emigrovali do Ameriky, ale místo nich přicházeli jiní, a tak se ve vsi držel podíl židovského obyvatelstva na stálých deseti procentech. Díky tomu mohli zdejší Židé udržovat *minjan*, společenství deseti dospělých mužů, bez nichž se nesmí konat žádná veřejná pobožnost. Pravidelně sem také dojížděl *šochet*, židovský řezník, který každý týden před šábesem zajišťoval košer porážku zvířat, a Židé tu rovněž měli vlastní modlitebnu a školu. Starý ctihodný klášter poskytoval pracovní místa, v úrodných zahradách si lidé vy-pěstovali téměř vše, co potřebovali, Romové vyhrávali k tanci – v Lelesi se žilo dobře. Děti chodily do stejné veřejné školy a hrály si v zahradách u kamarádů. Dvakrát do roka se zde pořádal ples:

podzimní na oslavu úrody a novoroční, kde si lidé přáli plodný a poklidný nový rok. Bok po boku se ho účastnili katolíci, Židé i protestanti. Mír zde měl trvat věčně, až do podzimu roku 1914, kdy Frida nastoupila do školy.

Pětileťá školní docházka byla povinná pro všechny, pro děvčata i chlapce, a Frida se měla naučit číst a psát. Doba však byla bouřlivá. Dne 28. června 1914 při atentátu v Sarajevu zemřel korunní princ a arcivévoda František Ferdinand d'Este. Tato událost se stala zdrojem mnoha konfliktů. Měsíc poté vypukla první světová válka. V následujících čtyřech letech bylo mobilizováno víc než sedmdesát milionů vojáků. Fridin starší bratr Jozef se tři týdny předtím vylodil v USA, čímž povolání do armády unikl, ale její druhý starší bratr Salomon musel roku 1916 narukovat jako pěšák k 65. uherskému pěšímu pluku. Po dvou letech strávených v zákopech onemocněl plicní chorobou a byl odeslán na léčení do jednoho špitálu v Uhrách. Na jaře 1918 ho jako uzdraveného propustili a 11. června dorazil domů do Lelese. V té době už dosáhl věku třiceti let, nebyl ženatý a válka mu podlomila zdraví. Na sňatkovém trhu ho považovali za starého. Vyhledky měl tedy spíš neradostné.

V pondělí 11. listopadu 1918 v 11.00 hodin, tedy půl roku poté, co se Salomon dočkal propuštění z armády, došlo konečně k uzavření míru. V tu chvíli počet válečných obětí činil deset milionů vojáků a sedm milionů civilistů. Válka poznamenala každou rodinu v Lelesi. Poklidná krajina s kukuřičnými poli táhnoucími se do daleka ztratila nevinnost. Žluté slunečnice podupala koňská kopyta kavalérie i holínky vojáků a převálcovala je dunící děla. V bahně tlely mrtvoly mladých mužů. Mocná habsburská říše se rozpadla a rakouské a uherské území se smršlo na zlomek

původní rozlohy. Po vytyčení nových hranic se Leles stala součástí zcela nového státu, v němž se mluvilo jinou řečí a kde platily jiné zákony. Včerejší svět zmizel a ten nový patřil Fridě.

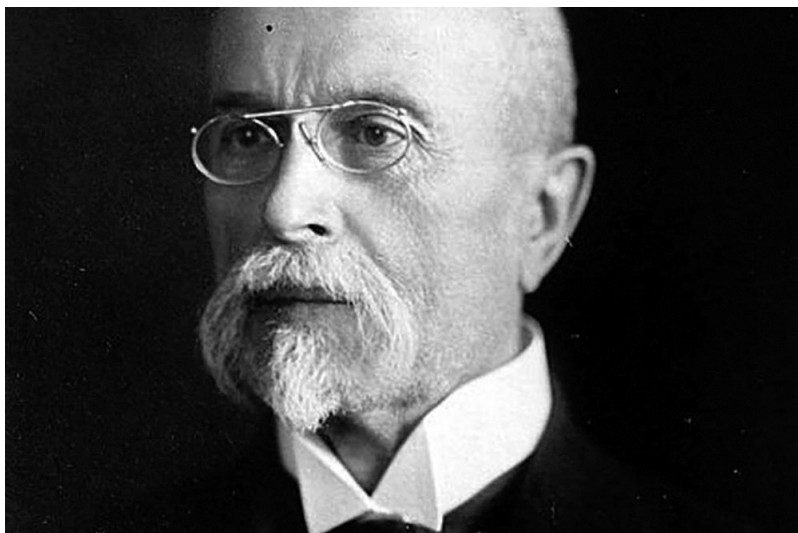
NOVÁ DEMOKRACIE

„Pane prezidente, dovolu mi, abych vyjádřil hlubokou vděčnost za uznání naší armády, naší národní rady a našeho národa,“ napsal Tomáš Garrigue Masaryk v dopise americkému prezidentovi Woodrowu Wilsonovi dne 7. září 1918.

Masaryk patřil k progresivním politikům, dvakrát se stal poslancem Říšské rady a od vypuknutí první světové války intenzivně usiloval o spojení Čech, Moravy a Slovenska a o vytvoření samostatného československého státu. Málokdo chápal, jak důležité je získat pro takový projekt mezinárodní podporu. V poslední fázi první světové války proto Masaryk strávil šest měsíců v USA, kde tuto ideu prosazoval. Předtím, v květnu roku 1918, podepsal Pittsburskou dohodu, která schvalovala spojení Čechů a Slováků v samostatném státě. Po třech setkáních s americkým prezidentem vyhlásil 18. října 1918 na americké půdě vznik Československa.

Následujícího roku, tedy 1919, byly podmínky vzniku Československa sepsány v Saintgermainské smlouvě. Ta určila, že součástí nové středoevropské země se stanou Čechy, Morava a Slezsko. Podle Versailleské smlouvy se Německo zavázalo uznat Československou republiku a smlouva přesně definovala československé

hranice s Německem a Rakouskem. Rok poté ještě vstoupila v platnost Trianonská smlouva, na jejímž základě Maďarsko ztratilo sedmdesát procent území a Slovensko a Podkarpatská Rus se formálně začlenily do Československa. Masaryk se na podzim 1918 stal prvním prezidentem nové republiky a později se dočkal titulu „osvoboditel“.

Tomáš Garrigue Masaryk.

Vyhlášení nového státu znamenalo pro Fridu a rodinu Grünfeldových v zásadě dobrou zprávu. Vznik republiky s sebou přinesl stejná práva pro všechny bez ohledu na náboženské vyznání a národnost. Ženy získaly aktivní i pasivní volební právo a Národní shromáždění dne 20. dubna 1920 přijalo ústavní zákon, který upravoval nabývání a pozbývání československého státního občanství a domovského práva. Roku 1920 byl také přijat tzv. jazy-

kový zákon, který stanovil, že úředníci a zřízenci státních ústavů a státních podniků musí mluvit „československy“, tedy česky nebo slovensky; existovaly však určité výjimky a praxe závisela na místních podmínkách a často i na osobních vztazích. Ve Fridině rodišti z názvu obce zmizelo maďarské koncové *z*, a původní *Lelesz* se tak od nynějška nazývala *Leles*.

Ve většině škol na Slovensku předtím probíhala výuka v maďarštině. Maďarské učitele nyní nahradili noví kantoři vyučující česky. Mnozí pocházeli z Čech, nikoli ze Slovenska. Na Slovensku zkrátka nebyla dost početná inteligence, která by mohla vzdělávat mladou generaci a budovat státní správu. Proto většinu vedoucích funkcí ve státní správě, u policie a v akademické sféře obsadili Češi.

Obyvatelstvo Lelese mnohé společenské změny, ke kterým tou dobou docházelo, zřejmě velkým obloukem míjely. Zeměpisná a kulturní vzdálenost mezi zemědělskou společností v Lelesi a průmyslovým a mocenským centrem v Praze nemohla být větší. Zatímco mladé dívky v Praze jezdily tramvaji v šatech bez rukávů a sahajících jen po kolena, Frida a její vrstevnice nejspíš tramvaj v životě neviděly. Do školy chodily v blůzách s dlouhými rukávy a v bokových sukních, vlasy mívaly spletené do dvou copů a zakryté šátkem. Cestou míjely známé jdoucí pěšky nebo jedoucí na koni či s povozem a zdravily je maďarsky *jó reggelt*, dobré ráno.

Ve školní lavici sedávala Frida s křesťanskými i se židovskými dětmi. Naproti tomu děti romské do školy nechodily. Nejvíce se asi stýkala s dětmi ze židovských rodin. Vyplácelo se sedět vedle některého z mnoha potomků chovatele koní Samu Kleina, protože nikdo si do školy nenosil tak dobrá jablka jako právě Kleinovic děti.